

РОЗДІЛ VI. СТУДІЇ З ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА

УДК 821.161.1- 994.09

Т. П. Ворова (м.
Дніпропетровськ)

ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКОВИХ МОДЕЛЕЙ ГЕРОЇВ ПОВІСТІ М. В. ГОГОЛЯ «СОРОЧИНСЬКИЙ ЯРМАРОК»

Досліджуються особливості поведінкових моделей героїв твору М.В. Гоголя «Сорочинський ярмарок». Простежуються паралелі та можливі аналоги літературних героїв, виявлені в ході аналізу гоголівської повісті та деяких казок О.С. Пушкіна.

Ключові слова: модель поведінки, українська Шамаханська цариця, чоловічий / жіночий психотипи особистості.

Исследуются особенности поведенческих моделей героев произведения Н.В. Гоголя «Сорочинская ярмарка». Прослеживаются параллели и возможные аналоги литературных героев, выявленные в процессе анализа гоголевской повести и некоторых сказок А.С. Пушкина.

Ключевые слова: модель поведения, украинская Шамаханская царица, мужской / женский психотипы личности.

Special features of behavioral patterns of heroes of work of literature «The Sorochinskaya Fair» by N.V. Gogol are investigated. The parallels and possible analogues between the literature heroes which were revealed in the course of analysis of the narrative of N.V. Gogol and some of the tales of A.S. Pushkin are drawn.

Key words: behavioral patterns, Ukrainian Shamakhanskaya tsarina, male / female psychological types of personality.

Повість «Сорочинський ярмарок» як один із творів літературного дебюту М.В. Гоголя – «Вечеров на хуторі близ Диканьки» (1832) – з'явилася на хвилі загального захоплення російського суспільства національною самобутністю, що стимулювало тривалу увагу письменника до української історії та культури, які отримали відображення в комплексі народних вірувань, органічно вплетених в художню тканину першої гоголівської збірки.

Зрозумілий значний інтерес літературознавців (Ю.М. Лотмана [5], В.В. Зеньковського [2], І.В. Карташової [3], В.Ш. Кривоноса [4] та ін.), що побачили під зовнішньою веселою строкатістю складу і захопливістю сюжету «Вечеров» М.В. Гоголя пагони серйозності, повчальності та неоднозначності художніх рішень, які знайдуть своє відображення в більш

пізніх творах письменника. У даній роботі представлена спроба поглянути по-новому на деякі аспекти, що стосуються особливостей моделей поведінки літературних героїв повісті «Сорочинський ярмарок» зі збірки «Вечеров».

Метою нашого дослідження є репрезентація нового бачення основ поведінкових моделей персонажів повісті та особливостей їхніх взаємин, а також їх зіставлення з можливими паралелями з казок О.С. Пушкіна.

Дія твору відноситься до 1800-х років, місце дії – українське село Сорочинці на річці Псел. У повісті задіяні наступні персонажі: козаки Солопій Черевик і кум Цибуля, дочка Солопія Параска та її мачуха Хавронія Никифорівна, Грицько, високий циган, численні безіменні покупці / продавці. Основне місце дії – Сорочинський ярмарок, найменування якого винесено також у назву повісті, що є одночасно і особливим авторським знаком (з 28 сторінок художнього тексту 9 сторінок припадає на опис самого ярмарку з його товарами, продавцями і покупцями, а це – одна третина всього текстового обсягу; отже, ярмарок – це фоновий колективний образ цього твору).

Розглянемо моделі взаємин між чоловіками і жінками в гоголівській повісті на прикладах наступних пар: Солопій Черевик / його дружина Хівря, Грицько / Параска, Хівря / попович. Ми не виявимо тут чистих психотипів особистості (як у казках О.С. Пушкіна), у творі представлена тільки їхня комбінаторика, яка передана в різнобарвній суміші характерів героїв і їх вчинків. Так, сімейна модель Солопія Черевика аналогічна тій, що представлена в пушкінській Казці про мертву царівну: овдовілий батько, лагідна дочка, сувора мачуха. Параска мріє напередодні весілля: якщо зустріне де мачуху – «ни за что не поклонюсь», «полно колотить <...> падчерицу» [1, с. 39]. Мачуха Хівря – це український варіант цариці II з тієї ж пушкінської казки: вона – «дородная щеголиха» і «пожилая красавица», легко скипає гнівом, причому помста їй падає «на безвинную падчерицу и медленного сожителя». При цьому у героїні простежується внутрішня присутність моделі «Я ль на свете всех милее ...», тому що вона гостро і неадекватно реагує на увагу парубків до невибагливо і просто одягненої молоденької 18-річної Параски, що знаходиться поруч із нею. Порівняння не на користь «дьявола» і «столетней ведьмы» – «разряженной» мачухи: «красные щеки ее превратились в огненные, и треск отборных слов посыпался дождем на голову» того, хто наважився посміятися над нею [1, с. 17].

Відзначимо й інший аспект взаємин у сімейній парі Солопій / Хівря: чоловік безмовно і покійно приймає лайки і навіть побої жвавої дружини, що співвідноситься з психотипом старого-рибалки / старої з пушкінської Казки про рибалку і рибку. Текст свідчить, що Солопій звик «издавна» до «мятежных речей разгневанной супруги», тому у всіх сварках «сохранял упорное молчание» і холоднокрівність до «неутомимого языка» своєї дружини. Більше того, він терпляче зносив навіть побої дружини, не наважуючись дати їй відсіч і тим захистити себе («уклоняясь от сильно

наступавшей супруги», він «закрыл в одно мгновение голову свою руками, предполагая, без сомнения, что разгневанная сожительница не замедлит вцепиться в его волосы своими супружескими когтями» [1, с. 24]). Ставлення Солопія до дружини яскраво висловлено в його гіркій скарзі до бога: «Господи боже мой <...> И так много всякой дряни на свете, а ты еще и жинок наплодил!» [1, с. 24].

Сміливим і ініціативним Солопій буває або у відсутність дружини (так, Солопій просить доньку поквапитися до нареченого: «Ну, дочка! Пойдем скорее! Хивря в радости, что я продал кобылу, побежала <...> закупать себе плахт и дерюг всяких, так нужно до приходу ее все кончить!» [1, с.40]), або знаходячись від неї на безпечній відстані: встигнувши благословити Параску та Грицька, він здалеку «хладнокровно» заспокоює, як завжди, гнівну дружину, що раптово з'явилася: «Не бесись, не бесись, жинка! – говорил <...> Черевик, видя, что пара дюжих цыган овладела ее руками, – что сделано, то сделано; я переменять не люблю!» [1, с.40]. На останній вигук коливний і невпевнений у собі Черевик, який то погоджувався на сватання Грицька, то відмовлявся, то знову погоджувався під тиском обставин, наважився тільки тому, що навколо Хіврі народ «составил <...> непроницаемую танцующую стену» [1, с.40].

Солопій – яскравий представник телепня, тугодума, простакуватої, недалекої, хоча й досить чесної людини, якою керує хитра, наполеглива, примхлива співмешканка. Не вміючи знайти власну лінію поведінки з жінками, даний герой дивується наполегливості можливого зятя: «да ты мастер, как вижу, обниматься! А я на четвертый только день после свадьбы выучился обнимать покойную свою Хвеську, да и то спасибо куму: бывши дружкою, уже надоумил» [1, с. 21]. Тут пунктирно позначений також і характер кума Цибулі: очевидно, що він – досвідчений залицяльник («надоумил» молодого Солопія як виконувати подружні обов'язки) і бабій (в якості «дружки» навчив товариша любовним премудростям і відповідному поводженню із, можливо, своєю колишньою подружкою Хвеською), а це вже основна характеристика царя з Казка про мертву царівну О. С. Пушкіна. Таким чином, психотип кума збігається з психологічною моделлю Казки про мертву царівну, а Солопія / Хіврі – з комбінованою моделлю пушкінських Казок про мертву царівну і про рибалку і рибку.

Пара Хівря / попович дуже проста для ідентифікації поведінкового психотипу – це азіатідська модель, згідно з якою дружина наставляє роги своєму дурню чоловікові з «толоконным лбом». У сцені таємного побачення з поповичем сувору Хіврю (тут до неї елебно-шанобливо звертаються тільки як до Хавронії Никифорівни) не впізнати, настільки вона змінює стратегію і тактику поведінки з чоловіком. Поважна, ласкава, дбайлива, привітна, люб'язна, манірна, гостинна, хлібосольна, солодкомова, хитра, спритна. Але навіть грізна Хівря боїться звинувачення в подружній зраді при численних свідках, перед якими було б неможливо приховати свій «гріх». Тому, коли чоловік з кумом і численними гостями раптово з'являються в хаті, вона стає

«испуганной» і «побледневшей»: «Ну, Афанасий Иванович! Мы попались с вами» [1, с. 27]. Хоча на відміну від поповича їй небезпека тільки додає кмітливості і мужності: саме Хівря знаходить вихід із делікатної ситуації і ховає коханця у всіх на виду, але разом з тим і таємно, в малодоступному місці – на дошках під стелею. Але ця ж модель поведінки була характерна і для пушкінської попадді: сміливо у всіх на виду і не зважаючи на реакцію чоловіка вона заводить роман з Балдою, фіналом якого стало народження дитини від коханця («попенок зовет его [Балду] тятей» [6, с. 37]).

У парі Грицько / Параска в образі дівчини знаходить своє втілення яскрава краса 18-річної Шамаханської цариці. Перша ж поява героїні на ярмарку викликає справжній фурор серед «встречных», а також усіх місцевих парубків, які «брались за шапку», побачивши дівчину. Як безсумнівній красуні, їй адресується утішне звертання з епітетом «славной дивчины»: «на возу сидела хорошенькая дочка с круглым личиком, с черными бровями, ровными дугами поднявшимися над светлыми карими глазами, с беспечно улыбавшимися розовыми губками, с повязанными на голове красными и синими лентами, которые, вместе с длинными косами и пучком полевых цветов, богатою короною покоились на ее очаровательной головке» [1, с. 15–16]. Та й сам Грицько – гарний парубок; ось яким він вперше постає перед поглядом героїні: «один, одетый пощеголеватее прочих, в белой свитке и в серой шапке решетилловских смушек, подпершись в бока, молодецки поглядывал на проезжающих. Красавица не могла не заметить его загоревшего, но исполненного приятности лица и огненных очей, казалось, стремившихся видеть ее насквозь» [1, с. 17]. І в іншому епізоді героїня подумки згадує те, що більш за все її зачарувало в юнакові: «Какой же он хороший! как чудно горят его черные очи! как любо говорит он: “Парасю, голубко!” как пристала к нему белая свитка!» [1, с. 39]. Хоча з точки зору носія ідеальної жіночої краси дівчина відзначає у коханого невелику ваду в одязі – надто скромний пояс. Однак вона поблажливо вирішує дану «естетичну» проблему: «пускай уж, правда, я ему вытку, как перейдем жить в новую хату» [1, с. 39].

Подібно Шамаханській, Параска з першого ж погляду вражає стрілою любові серце явного лідера серед хлопців – Грицька, який підкорений, зачарований нею і по-царськи щедрий у своїх обіцянках: «Я бы отдал все свое хозяйство, чтобы поцеловать ее» [1, с. 17]. І в цьому поведінка Грицька аналогічна поведінці Дадона з пушкінської Казки про півника, в якій цар також готовий покласти до ніг Шамаханської все царство і навіть пожертвувати другом-жерцем на додачу. Як і Дадон, не обмежений етикетом і правилами пристойності, Грицько «наносит обиды смело» літній мачусі Параски: називає її «старой ведьмой», а потім сміттям влучно потрапляє їй в голову – прямо в новий «ситцевый очипок» огрядної жінки, чим цілком обгрунтовано викликає її ненависть. Тому надалі вона робить найсильніший опір реалізації весільних планів Грицька. В цілому, ставлення молодого героя до жінок, подібних Хіврі, характеризується його прикритим вигуком: «он

[Солопій] пень, да и полно. <...> Эх, если бы я был царем или паном великим, я бы первый перевешал всех тех дурней, которые позволяют себя седлать бабам» [1, с. 25]. Але на відміну від царя Дадона Грицько вирішує одружитися на Парасці негайно, і з цього моменту він діє вже за іншою психологічною моделлю, яка співвідноситься з поведінковим варіантом царя Салтана (який, як відомо, пізно ввечері познайомився з нареченою і в той же вечір з нею повінчався; тоді як Дадон спочатку тиждень поніжився в наметі своєї обраниці, потім довго повертався додому, де й раптово помер).

Для реалізації намірів Грицько активно улещує об'єкт своєї пристрасі. І здивований Солопій бачить, як на ярмарковій площі «дочка его и парубок спокойно стояли, обнявшись и напевая друг другу какие-то любовные сказки, позабыв про все» [1, с. 21]. Парубок без зусиль схиляє на свій бік батька дівчини, пригостивши його в шинку і сам випивши «кружку величиною с полкварти», після чого негайно йде купувати «свадебные подарки тестю и всем, кому следует» [1, с. 22] – і це все відбувається в перший же день знайомства з Черевиком і Параскою на ярмарку. Проте сміливий план Грицька дає серйозний збій, коли Солопій під тиском ображеної дружини змушений відмовити йому (і в даній ситуації Хівря схожа на мстиву Бабариху з пушкінської казки). Тут на перший план в особистості героя знову виступає Дадон: він готовий відкупити в долі своє щастя за всі блага на світі (у О.С. Пушкіна Дадон готовий відкупитися від домагань мудреця до Шамаханської цариці скарбницею, конем, півцарством, чином боярським). У даному випадку матеріальними благами є воли, яких хоче подешевше («по двадцать») купити засмаглий високий циган, на що Грицько готовий поступитися ними навіть «по пятнадцать», лише б Параска стала його дружиною. І він домагається свого: весілля облаштовують вже наступного дня. Таким чином, у парі Параска / Грицько задіяна загальна поведінкова модель цар Салтан / молода цариця / Бабариха (швидке весілля, підступи старшої жінки в сім'ї спрямовані проти встановлення міцних взаємин героя / героїні), однак особистісний психотип героя і героїні базується на моделі Дадон / Шамаханська цариця (кохання з першого погляду).

Загальний фон твору вибудований на основі азіатидської моделі, представленої в «Казці про попа» О.С. Пушкіна, оскільки вся розповідь базується на товарно-грошових ринкових відносинах, і навіть своє щастя головний герой Грицько викупує у цигана, що торгує на тому ж ярмарку. Та й сама оповідь рясно перемежується соковитими, барвистими сценками, пов'язаними з діяльністю учасників ярмарку. Всі персонажі в повісті хочуть або купити, або продати що-небудь: наприклад, Солопій жадає продати 10 мішків пшениці і стару кобилу, а циган пристрасно бажає купити хороших волів, але недорого і т. ін. У цілому, все це аналогічно ситуації з пушкінської «Казки про попа», оскільки поняття «недорого» завжди має на увазі неприємний зворотний бік: волів можна купити «по пятнадцать», але при цьому циганові доведеться допомогти благодійнику Грицькові схилити батьків Параски до весілля.

Циган вирішив зіграти на страху обивателів перед нечистою силою. Він обіграє сюжет, пов'язаний з місцевим містичним фольклором, і проводить добре організований захід, який готує обивателів до сприйняття подальших подій у потрібному для цигана ракурсі (це хороша ілюстрація того дійства, яке пушкінський Балда називав «воду морщить»). Переляк, жах, паніка, божевілля є різними ступенями в градації емоційних жахів, і вони майстерно задіяні в наближенні необхідного фіналу – внесення хаосу до обтесаних голів місцевих жителів і гостей ярмарку, що стали легкими об'єктами маніпуляції шляхом зовнішнього впливу. Разом узятє, це зіграло вирішальну роль в досягненні потрібного результату – весілля Грицька і Параски. Щоправда, є і негативний епізод жаху і паніки, які досягли апогею в будинку кума під час прослуховування повного варіанту легенди про червону свитку: адже у фіналі Солопій з дружиною, як і всі присутні того вечора в будинку кума, були на межі божевілля, принаймні двоє вищезгаданих героїв пробули якийсь час без свідомості. Тут також спостерігається аналогія з «Казкою про попа» О.С. Пушкіна: піп в кінцевому підсумку позбувся язика і розуму від свого жаху. У М. В. Гоголя ті ж цигани знайшли Солопія з уламками горщика на голові, який той у паніці надів замість шапки, тікаючи з дому (пряма авторська вказівка на те, що людина була не при своєму розумі); до того ж Черевик звалився без свідомості поряд із дружиною, також збожеволілої від жаху. Після цього старий Черевик став досить легкою здобиччю циган на наступному етапі реалізації їхнього задуму: крадіжкою кобили і звинуваченням господаря в крадіжці власної кобили, звільненням обвинуваченого Грицьком-благодійником за умови одержання згоди на весілля з Параскою.

Таким чином, повість М.В. Гоголя «Сорочинський ярмарок» є унікальним твором, що об'єднує в єдиний життєвий конгломерат п'ять існуючих поведінкових моделей і психотипів особистості, які вперше були створені в казках О.С. Пушкіна і функціонують в упізнаваних образах в повісті М.В. Гоголя. Можна з упевненістю констатувати наявність паралелей і аналогів художніх характеристик між такими літературними персонажами, як Солопій / Хівря, Параска / Грицько, Хівря / попович, кум Цибуля з повісті М.В. Гоголя «Сорочинський ярмарок» і чоловічого / жіночого психотипів особистості царя / царівни / цариці П, Шамаханської / Дадона, Салтана / молодиці / Бабарихи, старого / старої, попадді / попа / Балди з казок О.С. Пушкіна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гоголь Н.В. Вечера на хуторе близ Диканьки // Н.В. Гоголь. Собрание сочинений в шести томах. – М.: Худож. лит-ра, 1959. – Т. 1 – 368 с.
2. Зеньковский В.В. Н.В. Гоголь // В.В. Зеньковский. Русские мыслители и Европа. – М.: Республика, 1997. – 140 с.

3. Карташова И.В. Гоголь и романтизм / И.В. Карташова – Калинин: 1975 – 125 с.
4. Кривонос В.Ш. Мотивы художественной прозы Гоголя / В.Ш. Кривонос. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 1999. – 251 с.
5. Лотман Ю.М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь / Ю. М. Лотман – М.: Просвещение, 1988. – 352 с.
6. Пушкин А.С. Сказки / А.С. Пушкин. – М.: Худож. лит-ра, 1991. – 108 с.